

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2023.24.5

UDK 323.1:32(28)

Islamski pokreti nakon Arapskog proleća: komparativna analiza Muslimanske braće i el Nahde

Apstrakt

Predmet ovog rada je komparativna analiza Muslimanske braće i el Nahde, dva islamska pokreta koja su u Egiptu i Tunisu imala veoma značajnu ulogu u postrevolucionarnom periodu nakon završetka Arapskog proleća. Poseban fokus rada stavljen je na razumevanje ideoloških i praktičnih poteza ova dva pokreta koji su za rezultat imali veoma različite ishode. Takođe, u radu se sagledavaju i okolnosti u kojima se pokreti trenutno nalaze, kao i izgledi da oni u budućnosti uzmu učešće u uspostavljanju istinski pluralnih i otvorenih društava u Egiptu i Tunisu.

Ključne reči

islam, politika, Arapsko proleće, Muslimanska braća, el Nahda

[1] Kontakt adresa autora: ivan.kostic@ifdt.bg.ac.rs

Uvod

Protesti koji su u Tunisu izbili nakon 17. decembra 2010. godine kada se ulični prodavac Mohamed Boaziz samozapalio ubrzo su zahvatili i druge zemlje Severne Afrike i Bliskog istoka. Građani Egipta, Libije, Jemena i Sirije brzo su krenuli putem Tunisa u želji da sa vlasti svrgnu autoritarne i duboko korumpirane vladare. Danas, i nakon 12 godina, i dalje se raspravlja o razlozima koji su doveli do ustanaka i zbog čega su ishodi buna drugačiji od zemlje do zemlje.

Eksperti su do skora navodili Tunis kao zemlju koja je uprkos veoma turbulentnom i napornom procesu bila na dobrom putu da uspešno privede kraju svoju demokratsku tranziciju. Međutim, nakon što je Kais Said 2019. godine pobedio na predsedničkim izborima stvari su se rapidno pogoršale do te mere da se Tunis opet percipira kao država u kojoj vlada diktatura i samovolja jednog čoveka. Za razliku od Tunisa u Egiptu izlet u demokratiju bio je još kraći. Nakon svrgavanja sa vlasti Hosnija Mubaraka u februaru 2011. godine trebalo je samo dve i po godine da se bivši režim konsoliduje i da vojna hunta na čelu sa generalom Abdelom Fatahom el Sisijem 2013. godine ponovo dođe na vlast. S druge strane, u Siriji, Libiji i Jemenu nakon što su bune izbile došlo je do krvavih oružanih sukoba koji su ove države odvele u građanske ratove koji i dalje traju i u kojima je poginulo stotine hiljada ljudi, a milioni njih je raseljeno.

Različite trajektorije postrevolucionarnih perioda u svakoj od država uslovljene su mnogostrukim varijablama među kojima su i one koje se odnose na stanja u kojima su se društva nalazila pre izbijanja ustanaka.²

[2] Dve stvari bile su zajedničke svim državama - visoke stope nezaposlenosti, naročito među mladom populacijom i nepostojanje sloboda usled vladavine autokratskih režima.

O temi uzroka izbijanja revolucija, tranzicije i različitih trajektorija nakon Arapskog proleća pogledati tematski broj časopisa *Democratization* pod naslovom *From Arab Spring to Arab Winter: Explaining the limits of post-uprising democratisation*. U navedenom specijalnom broju posebno obratiti pažnju na radove: Hinnebusch,

Tako, na primer, Tunis je posedovao zavidan stepen modernizacije i socijalne mobilnosti, kao i vibrantno civilno društvo za razliku od drugih država u kojima su bune izbile.³ Navedene okolnosti doprinele su da se horizontalna mobilizacija koja je „presecala” klasne i društvene razlike lakše sprovede i da rezultira masovnim protestima na kojima su se pojavili pripadnici levo orijentisanih partija i grupa, kao i islamske organizacije. Masovnost protesta onemogućila je policiju i vojsku da efikasno intervenišu i neutrališu proteste kako su to činili u prošlosti kada je do njih dolazilo. Veoma slično bilo je i u Egiptu s tom razlikom što je na egipatskoj društveno-političkoj sceni postajala značajnija fragmentacija i nepoverenje između sekularno orijentisanih snaga i najjače islamske organizacije Muslimanske braće što se videlo i nakon pada Mubaraka sa vlasti.⁴ Osim navedenog, Tunis i Egipat imali su još jednu komparativnu prednost u odnosu na Siriju, Jemen i Libiju, a to je homogenost stanovništva. Visoka etnička, plemenska i sektaška heterogenost pokazala se pogubno za revolucionarna gibanja jer je po izbivanju buna veoma brzo došlo do prevelikog broja (revolucionarnih) aktera koji su u pojedinim slučajevima gajili (radikalno) oprečne i suprotstavljene interese. Navedenu heterogenost režimi su (uspešno) koristili, podstičući različite pokrete i partije na antagonizme koji su u konačnici rezultirali i međusobnim sukobima.

U svim državama vladajuće strukture posebno su insistirale na borbi protiv islamskih pokreta usled svesti da od njih dolazi najveća opasnost zbog njihove ukorenjenosti u narodu, to jest, visokog stepena popularnosti i činjenice da su oni posedovali najveći potencijal za brzu i efikasnu mobilizaciju u pravcu društveno-političkog delovanja. Navedena percepcija vladajućih struktura spram islamskih pokreta kao onih koji imaju najveću podršku u narodu pokazala se tačna o čemu svedoče rezultati prvih slobodnih izbora koji su održani u Tunisu i Egiptu. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu Tunisa koji su održani u oktobru 2011. godine el Nahda je ostvarila više nego ubedljivu pobjedu sa skoro milion i po glasova, to jest 36.9 %, dok je u Egiptu organizacija Muslimanske braće

Raymond, Introduction: understanding the consequences of the Arab uprisings - starting points and divergent trajectories: *Democratization*, Vol. 22, No. 2 (2015), pp. 205-217 i Hinnebusch, Raymond, Conclusion: agency, context and emergent post-uprisings regimes: *Democratization*, Vol. 22, No. 2 (2015), pp. 358-374.

[3] Osim Tunisa jedino je Egipat imao u određenoj meri funkcionalno civilno društvo, dok je ono u potpunosti bilo odsutno u Libiji i Jemenu.

[4] Veoma važna razlika između Tunisa i Egipta bila je uloga i prisutnost vojske i drugih bezbednosnih struktura u društveno-političkoj i ekonomskoj sferi. U Tunisu njihova uloga u arhitekturi vladajućeg režima bila je značajno niža nego što je to bio slučaj u Egiptu gde se vojska neretko percipira kao država u državi.

Slično je bilo i u Libiji i Siriji gde su bezbednosni aparati bili izrazito bitni za očuvanje autokratskog poretka.

Složenost pitanja uloge i položaja bezbednosnih struktura u svim ovim državama nije tema ovoga rada i svakako prevazilazi njegove okvire.

osnovala Partiju slobode i pravde i osvojila na parlamentarnim izborima čak 218 poslaničkih mesta.⁵

No, nakon okončanih buna i islamske organizacije su kao i sama društva imale različite trajektorije. Stoga, cilj ovog rada biće da pruži komparativnu analizu delovanja dva islamska pokreta Muslimanske braće u Egiptu i el Nahde u Tunisu nakon promena režima u ove dve države po završetku Arapskog proleća.

Istorijski osvrt na osnivanje i razvoj Muslimanske braće i el Nahde

Da bi u potpunosti razumeli način na koji su Muslimanska braća i el Nahda postupali nakon Arapskog proleća neophodno je da napravimo kraći osvrt na istoriju i evoluciju ova dva pokreta.⁶ U tom osvrtu poseban akcenat stavićemo na njihov idejni razvoj, naročito onaj koji se odnosi na pitanja uspostave demokratskog i pluralnog društva. Organizacija Muslimanske braće nastala je 1928. godine u Egiptu, gradu Ismailiji. Njen osnivač i ideolog je islamski publicista i aktivista Hasan el Bana koji je ubijen 1949. godine od strane lojalista egipatskog kralja Faruka. U vreme osnivanja, osim što se vodila islamskim principima i idejama, organizacija je snažno zagovarala anti-imperijalističke i anti-zapadne stavove, i bila veoma propalestinski nastrojena. Bila je jedna od malobrojnih organizacija koja se snažno protivila kulturnom imperijalizmu koji se po mišljenju njenih članova najviše ispoljavao preko uspostavljanja zapadnocentričnih škola i drugih edukativnih institucija što je za rezultat imalo to da se sa protokom vremena konstituisala pozapadnjačena intelektualna elita (Bišri, 1983: 22). Po Braći nova intelektualna elita bila je odrođena od naroda zbog čega je organizacija od samog početka stavila akcenat na ostvarivanje veza sa širokim narodnim masama, što je bio razlog da je jedan od vodećih egipatskih intelektualaca Tarik el Bišri definiše kao „narodnu političku struju koja govori u ime niže srednje klase” (isto: 23). Slično el Bišriju i Đamal el Bana je u svom radu istakao da su Braća dodelila „stolarima, zemljoradnicima i nastavnicima” vodeće položaje u svom političkom radu (Bana, 1993: 47). Iskorak ka narodu

[5] Što se tiče Egipta važno je da istaknemo da su osim Muslimanske braće na izbore izašle i druge brojne islamske partije. Koalicija krajnje konzervativnih selefijsko-vehabijskih partija predvođena partijom el Nur izašla je na izbore pod nazivom Islamski blok i osvojila je čak 24% glasova, to jest 123 mesta u parlamentu. U zbiru Muslimanska braća i Islamski blok osvojili su čak 71% glasova.

[6] O istorijatu i ideologiji Muslimanske braće napisan je izuzetno velik broj knjiga i akademskih radova posebno na arapskom jeziku. Veoma značajan izvor informacija su i mnogobrojni memoari koje su napisali (nekadašnji) članovi organizacije. Možda najiscrpnija knjiga koja se bavi prvim periodom rada Muslimanske braće jeste: Bajumi, Zakarija (1991). *el Ihvan el Muslimun va džama el islamija fi haja el siyasija el Misrija 1928-1948*. Kairo: Maktaba el Vahba. Što se tiče istorije i razvoja el Nahde takođe su napisani mnogi radovi na engleskom i arapskom, ali i francuskom jeziku. Od skorije objavljenih knjiga konsultovati: Wolf, Anne (2017). *Political Islam in Tunisia: The History of al-Nahda*. Oxford: Oxford University Press.

bio je u saglasju sa ciljevima organizacije da postane masovni pokret što se i obistinilo nakon petog kongresa 1939. godine kada je postala jedna od najmnogoljudnijih u Egiptu. Na navedenom kongresu Hasan el Bana izneo je i veoma široku definiciju pokreta, koja je glasila: „Organizacija je salafistička poruka, sunitski put, sufijska istina, politička organizacija, atletski klub, kulturno-edukativno društvo, ekonomska kompanija i društvena ideja” (Kostić, 2013: 252 i Mitchell, 1969: 14). Ovde je važno napomenuti da uprkos tome što je el Bana između ostaloga definisao Muslimansku braću i kao „političku organizaciju” ona nije prerasla u političku partiju sve do 2011. godine kada je nakon svrgavanja Hosnija Mubaraka osnovana Pratiya slobode i pravde. Razlog za tako nešto leži u tome što je el Bana video u partijskoj politici (*hizbija*) uzrok podela u muslimanskom svetu koji je po njemu trebalo da teži samo jednom cilju a to je oporavak (i u konačnici jedinstvo) islamskog umeta (Kostić, 2013: 255). El Bana se nije direktno izjašnjavao o demokratskom procesu ali je bio shvatanja da se društveno-političko i pravno uređenje mora usaglasati sa kuranskim principima što se najbolje videlo i preko krilatice organizacije – „Kuran je naš ustav”. U ovom periodu došlo je i do prvih razmimoilaženja unutar organizacije na „tvrđu” i „mekšu” struju. Osnov za podelu ležao je u tome što su tvrdolinijaši, u koje nije spadao el Bana, smatrali da se ciljevi organizacije mogu, i u određenoj meri moraju, ostvarivati i upotrebom sile. Nasuprot tome el Bana je duboko verovao da su promene jedino moguće postepeno, zbog čega je njegov pristup definisan kao „gradualistički”. Rezultat nesuglasica bio je to da je određen broj simpatizera napustio organizaciju i osnovao Udruženje omladine verovesnika Muhameda 1939. godine. Ovaj raskol u shvatanju dinamike društveno-političkih promena ispoljiće se i kada je jedno krilo organizacije 1948. godine izvršilo atentat na tadašnjeg premijera Egipta el Nukrašija. Ubistvo egipatskog premijera bio je povod da se njegov naslednik el Hadi brutalno obračuna sa organizacijom, a da lojalisti kralja Faruka ubiju i samog el Banu 1949. godine.

Uloga Muslimanske braće u revoluciji Slobodnih oficira 1952. godine bila je značajna, međutim veoma brzo nakon što su se promene odigrale Abdul Naser ušao je u otvoreni obračun sa Muslimanskom braćom, posebno nakon 1954. godine, pod izgovorom da su pripadnici organizacije pokušali atentat na njega. Tokom naredne decenije desetine hiljada pripadnika organizacije biće uhapšeni, mučeni, a neki od njih i pogubljeni (Gerges, 2018: 127). Ovakav razvoj situacije dodatno je doprineo da se pojedini pripadnici organizacije okrenu radikalnijim idejama i da počnu da doživljavaju političku borbu kao borbu na život i smrt. Predvodnik takve struje mišljenja unutar organizacije bio je jedan od najznačajnijih islamskih mislilaca u 20. veku Sajid Kutb.⁷ Naserov režim pogubiće Kutba 1966. godine, međutim pre nego što je u očima svojih saradnika i sledbenika postao šehid (mučenik), Kutb je 1964. godine uspeo da u

[7] Više o Sajidu Kutbu pogledati: Kostić, Ivan Ejub, Sličnosti i razlike u političkim mišljenjima Abul-Ale Mavdudija i Sajida Kutba: *Časopis za religijske nauke Kom*, Vol. IV, No. 2 (2015), pp. 71-91.

zatvoru završi rad na knjizi *Znakovi pored puta (Malim fi el Tarik)*. Kutbovi *Znakovi pored puta* s vremenom su postali vrelo na kome se određeni broj potonjih generacija Muslimanske braće napajao, ali i pojedini pripadnici drugih, radikalnijih, organizacija poput Islamskog džihada. U ovoj knjizi izneta je ideja o apsolutnoj Božijoj suverenosti (*hakimija*) koja odsudno određuje sve aspekte ljudskog života pa tako i politički (Khatab, 2002: 145-170). Kutb je proglasio sva savremena društva (uključujući i predominantno muslimanska) džahilijetskim (neverničkim) zbog čega je smatrao da se ona moraju razoriti kako bi se na njihovim ruševinama izgradio (novi) islamski poredak (Kostić, 2015: 85-86).

Negativan odnos prema partijskoj politici i demokratskom procesu Muslimanska braća gajice sve do druge polovine osamdesetih, početka devedesetih godina 20. veka. Tek tada dolazi do prve organizovanije participacije Muslimanske braće na parlamentarnim izborima, prvo 1984, zatim 1987. godine.⁸ Ipak, verovatno najjasniji iskorak u pravcu prihvatanja demokratskog procesa jeste „Saopštenje Muslimanske braće o šuri u islamu i višepartijskom sistemu u islamskom društvu“ iz 1995. godine.⁹ U ovom saopštenju Muslimanska braća su, po prvi put, nedvosmisleno prihvatila višestranačje ali i smenjivost na vlasti putem izbornog procesa. Samo godinu dana kasnije grupa prominentnih pripadnika pokreta srednje generacije istupila je iz organizacije i osnovala Partiju centra (*Hizb el Vasat*). U osnivanju partije osim bivših pripadnika Muslimanske braće učestvovala su i trojica Kopta, ali i žene. Platforma partije jasno je dala do znanja da moto Muslimanske braće „islam je rešenje“ nije više adekvatan, zbog čega su akcenat stavili na građansku državu (*daula madanija*) umesto na versku, kao i pluralno društvo, posebno ističući da je neophodno poštovanje slobode verovanja, istinske demokratske participacije i prava žena (Norton, 2005: 140).¹⁰ Stav Muslimanske braće prema svojim bivšim članovima koji su osnovali Partiju centra bio je izrazito negativan. Ovaj raskol unutar organizacije važan je jer je pokazao da iako su Braća prihvatila demokratski proces i smenjivost na vlasti, oni nisu usvojili ideje pluralnog, inkluzivnog, društva i poštovanja različitosti, kao i potrebu da se rodne uloge u savremenom društvu sagledavaju na drugačiji način. O tome da Braća nisu prihvatila načela pluralnosti govori i to da je na čelo organizacije 1996. godine došao Mustafa Mašhur predvodnik najkonzervativnije, tvrdolinijaške, kutbističke struje koja je

[8] Muslimanska braća su i 1984. i 1987. godine izašli na parlamentarne izbore u koaliciji. Prvi put u koaliciji sa nacionalističkom Novom vafid partijom, a drugi put u alijansi sa socijalistima i liberalima.

[9] Prevod integralne verzije saopštenja pogledati u: Kostić, Ivan Ejub (2019). *Savremena islamska misao: hrestomatija*. Beograd: Balkanski centar za Bliski istok.

[10] Muslimanska braća, to jest Partija slobode i pravde, odustaje od slogana „islam je rešenje“ tek 2011. godine tokom izborne kampanje za parlament. Umesto dotadašnjeg slogana Partija slobode i pravde istakla je slogan „Sloboda je rešenje, a pravda njena primena“.Videti: „FJP Abandons the Motto 'Islam Is the Solution'“, <https://ikhwanweb.com/fjp-abandons-the-motto-%27islam/>, (datum posete 15.02.2022)

njegovim dolaskom zauzela većinu u svim upravljačkim telima organizacije.

Dominacija konzervativnih struja unutar organizacije nastavila se sve do izbijanja protesta 2011. godine pri čemu se ostrakizacija reformskih mislilaca i članova sve vreme odvijala putem udaljavanja najznačajnijih ličnosti reformske struje iz svih upravljačkih tela organizacije poput Abdela Abu Futuha, Mohameda Habiba, ali i mnogih drugih uključujući i predstavnike mlađih generacija. Tako, u vreme izbijanja januarskih demonstracija 2011. godine organizacijom su dominirali konzervativci Mohamad Hajter el Šater, Mahmud Ezat, Mohamed Badei i druge slične ličnosti koje su odisale visokim nivom paranoidnosti i ideološkom rigidnošću, ali i nespremnošću i nesposobnošću da grade međuideološka savezništva sa organizacijama izvan islamističkog kampa (Lynch 2013).

Za razliku od Muslimanske braće el Nahda je oformljena dosta kasnije, 1981. godine.¹¹ Osnivači el Nahde inicijalno su bili pod značajnim uticajem ideja Hasana el Bane zbog čega se ova organizacija godinama smatrala ispostavom Muslimanske braće u Tunisu. Iako je to donekle tačno važno je ukazati da su tunižanski islamski intelektualci i aktivisti uvek imali svoje specifičnosti, koje su posebno bile očigledne u njihovoj naklonjenosti ka reformskim i obnoviteljskim nastojanjima i radu na pomirenju islamske poruke sa modernošću. Osim toga, el Nahda je decenijama potencirala specifičan vid „tunižanskog“ življenja islama, to jest, naglašavala je značaj lokalnog iskustva i tradicije pri razumevanju islamske poruke i šerijata (Cavatorta i Merone, 2015: 31-37).¹² Tako, utemeljitelj el Nahde Rašid el Ganuši, koji je i dalje lider organizacije, autor je mnogobrojnih knjiga koje su za cilj imale da pomire islamski svetonazor sa demokratskim vrednostima i pluralnim, otvorenim, društvom.¹³ Slično Ganušiju, i druga dva osnivača Abdel Fatah Moro i Hmid el Najfer bili su sličnih svetonazora, verovatno još i liberalnijih.¹⁴ Zato, uprkos progonu i odsluženim zatvorskim kaznama pod Burgibinim i Ben Alijevim režimima pripadnici el Nahde nisu krenuli putem zaoštavanja svojih stavova, kao što je to bio slučaj sa Muslimanskom braćom 60-ih godina 20. veka, već su perzistentno pokušavali da se dodatno prilagode savremenim izazovima i okolnostima i da ponude inventivna razumevanja islamske poruke u

[11] Izvorni naziv organizacije bio je Pokret islamske tendencije (*Harakatu itida-hu islami/Mouvement de la Tendence Islamique*). Ime el Nahda usvojeno je 1989. godine. Pre nego što je 1981. godine formiran Pokret islamske tendencije Ganuši, Moro i el Najfer vodili su i organizaciju pod nazivom Islamska grupa (*Ġama islami-ja*) koja je delovala 70-ih godina.

[12] El Nahda se značajno oslanjala u svojim promišljanjima na „magrebijanske“ islamske mislioce i alime poput alžirca Maleka Benabija i tunižanina Tahira ibn Ašura.

[13] Najznačajnijom el Ganušijevom knjigom smatra se *Javne slobode u islamu (Hurijatu el am fi daula islamija)* prvi put publikovana 1993. godine u Bejrutu.

[14] El Najfer važi za jednu od najznačajnijih ličnosti intelektualne struje koja se označava kao „progresivni islamisti“ (*islamiġun takadumiġun*). Zbog svojih progresivnih promišljanja el Najfer, sa grupom svojih sledbenika, razišao se sa pokretom još 1979. godine.

svetlu višestrukih identiteta i složene zbilje modernih društava. Upravo zbog navedenih promišljanja Ganuši i el Nahda posedovali su društveni kapital koji im je omogućio da još u praskozorje tunižanske bune krajem 2010. godine iskorače ka sekularnim akterima i da im ponude jedinstvo kako bi zajedničkim snagama sa vlasti srušili autokratskog diktatora Bena Alija.

Muslimanska braća i el Nahda posle okončanih ustanaka

Ubrzo posle pada sa vlasti Hosnija Mubaraka i Bena Alija postalo je jasno da će vodeći islamski pokreti u obe države igrati veoma značajnu ulogu u postustaničkom periodu. To se i potvrdilo na prvim parlamentarnim izborima koji su održani 2011. godine u Egiptu i Tunisu. Kao što smo već naveli u uvodu rada oba pokreta su osvojila najviše glasova čime su po prvi put u svojoj istoriji dobili priliku da oblikuju političku stvarnost. Kao što smo već inicijalno naznačili, el Nahda je značajno drugačije postupila i postavila je svoju političku strategiju i program daleko inkluzivnije nego Muslimanska braća u Egiptu. Organizacija Muslimanske braće oklevela je da načini istinske, korenite, promene i modifikacije u svojoj ideologiji, ali i u organizacionoj strukturi i načinu delovanja što je imalo značajnog uticaja i na ponašanje novoformirane političke Partije slobode i pravde, koja je zapravo bila pod potpunom kontrolom organizacije (al Anani, 2022: 7). Tačnije, politički program partije bio je blago izmenjena politička platforma Braće iz 2007. godine. Jedina značajnija razlika između ova dva dokumenta bila je u tome što je u programu partije izostavljen deo koji se odnosio na to da se alimima¹⁵ daje formalna uloga pri donošenju zakona, to jest, izbačen je deo o osnivanju odbora u kojem bi sedeli alimi, izabrani na izborima, a koji bi bio zadužen za savetovanje parlamenta i predsednika republike, što je po svojoj suštini veoma podsećalo na iranski model duštveno-političkog uređenja.

Takođe, mnogi kritičari Muslimanske braće smatrali su da članovi 10 i 11 egipatskog Ustava predstavljaju osnov za uvođenje moralne policije kakva postoji u Iranu i Saudijskoj Arabiji. Iako su navedeni ustavni članovi u sličnoj formi postojali i u Ustavu iz 1971. godine, činjenica da je država definisana kao "zaštitnik porodice i porodičnog morala" i za "promociju religijskih i patriotskih vrednosti" mnogima je ulivala strah posebno jer je na vlast došao pokret koji je od strane kritičara percipiran kao radikalno konzervativan (el-Fegier 2016: 108-119). Da su strah i zebnja u određenoj meri imali utemeljenje u realnosti govori i to da su Muslimanska braća i pre pada Hosnija Mubaraka 2011. godine doprinosila stvaranju društvene klime gde su sekularno i liberalno orjentisani intelektualci, umetnici i drugi društveni delatnici optuživani za blasfemiju i nepoštovanje islamskih vrednosti što je neretko dovodilo do njihovog

[15] Verski učenjaci, bogoslovi.

proganjanja, ali i ubistava (O'Sullivan 2003: 99).¹⁶ Na sve navedeno treba dodati i to da su i druga kontroverzna pitanja poput položaja žena i nemuslimana u društvu, takođe ostala maglovita u političkom programu što je ostavilo prostora za pozornost prosekularno i liberalno orijentisanih građana, organizacija i političkih partija (al Anani, 2022: 9).

Osim navedenog što se odnosi na sam politički program i određene kritičke stavove spram organizacije koji su ukazivali da se i dalje radi o konzervativnom religijskom pokretu a ne političkoj partiji sposobnoj da se nosi sa mnogostrukim društveno-političkim i ekonomskim izazovima, ono što je dodatno doprinelo podozrenju mnogih Egipćana spram Muslimanske braće jeste i njihova inicijalna kohabitacija sa Vrhovnim savetom oružanih sanaga (VSOS), a zatim i isticanje predsedničkog kandidata uprkos obećanju da to neće učiniti. Ovakvi postupci Muslimanske braće koji su ukazivali na visok nivo političkog oportunitizma rezultirali su time da su od većine revolucionarnih aktera sa kojim su zajedno rušili Mubarakov režim počeli da se doživljavaju kao grupa koja nastoji da samo za sebe prigli apsolutnu vlast i moć. Zbog toga, kada je uoči predsedničkih izbora 2012. godine došlo do sukoba između Muslimanske braće i VSOS, mnogi su smatrali da se on nije ticao demokratije, pluralnog društva, ili ostvarenja ciljeva ustanka i volje naroda, već puke moći i sticanja političkih privilegija (al Anani, 2022: 9).

Gubitak velikog broja (revolucionarnih) saveznika doprinelo je tome da se VSOS nadalje nesmetano konsoliduje i da samo nakon godinu dana predsedničkog mandata Mohameda Morsija izvrši vojni puč i krene u krvavi obračun sa pripadnicima organizacije, ali i drugim revolucionarnim akterima. Nakon što je puč uspešno sproveden 3. jula 2013. godine usledile su strahovite odmazde vojne hunte. Najmasovniji zločin svakako je onaj koji se desio 14. avgusta 2013. kada je vojska sprovela brutalnu akciju protiv mirnih demonstranata okupljenih na Trgu Rabije el Adavije i Trgu nahde. Po izveštajima Hjuman rajts voča tog dana ubijeno je između 900 i 1.000 civila, što je po rečima ove organizacije jedan od najmasovnijih zločina počinjen nad mirnim demonstrantima u modernoj istoriji. U izveštaju se navodi i da je čitava akcija vojske bila sistematična i unapred planirana (Human Rights Watch, 2014: 98-103). Nakon masakra na Trgu Rabije, režim je nastavio s brutalnim obračunima i progonima opozicije, i anti-režimskih organizacija i aktivista. Arapska mreža za ljudska prava uradila je opsežan izveštaj o političkim zatvorenicima koji su podvrgnuti najradikalnijim vidovima torture i čiji broj se procenjuje na 65.000 (Arab

[16] Ovde ja važno napomenuti da su lideri Muslimanske braće bili oštri i prema progresivnijim članovima sopstvene organizacije poput već pomenutog Abdela Abu Futuha koji je u to vreme iznosio različite stavove o delima čuvenog egipatskog pisca Nadžiba Mahfuza koji se našao pod radikalnom kritikom pripadnika Muslimanske braće.

Tokom 1990-ih bila je nekolicina veoma značajnih slučajeva u kojima su prominentni egipatski intelektualci optuženi za blasfemiju ili za suprotstavljanje islamskim vrednostima. Verovatno najpoznatiji slučaj jeste ubistvo Faradža Fode koji je 1992. godine ubijen od strane pripadnika el-Džamatu el-Islamije.

Network for Human Rights, 2021: 3). Od navedenog broja utamničenih većina su pripadnici Muslimanske braće, pri čemu se režim obračunava i s njihovim porodicama putem zamrzavanja finansijskih sredstava i ličnih bankovnih računa. Sve navedeno dovelo je do toga da se organizacija u Egiptu danas nalazi u veoma teškom stanju, pri čemu je veliki broj članova i simpatizera prinuđen da ode u egzil i da tamo nastavi sa radom kako bi se organizacija očuvala.¹⁷ Unutar organizacije čuju se mnogi kritički glasovi, pre svega mlađe generacije, koji ističu da je način na koji je organizacija postupila po odlasku Hosnija Mubaraka sa vlasti bio potpuno pogrešan, posebno naglašavajući da je vid uspostave političke partije bio neadekvatan a da je pregovaranje sa bezbednosnim sektorom bio poguban čin (Al Arian, 2015: 6). Osim toga pripadnici mlađe generacije nisu više spremni da poštuju krutu hijerarhijsku strukturu organizacije, na čijem čelu se nalaze ličnosti sa veoma uskogrudim razumevanjem stvarnosti. Zbog toga, prvi put u istoriji pokreta postoji ozbiljna zabrinutost od (starijih) članova da organizacija ne ostane bez značajnog broja svog podmlatka i da na taj način izgubi na svom uticaju i masovnosti (Brown i Dunne, 2015: 3-5).

S druge strane, u Tunisu stvari su se odvijale značajno drugačije za šta veliku zaslugu ima el Nahda koja je nakon okončanih parlamentarnih izbora za Ustavotvornu skupštinu oktobra 2011. godine formirala vlast sa dve sekularne partije, Kongresom za republiku i Demokratskim forumom za rad i slobodu, poznatiji pod imenom Etakatol. Rad Ustavotvorne skupštine krunisan je donošenjem Ustava u januaru 2014. godine za koji su mnogi stručnjaci rekli da je najprogresivniji u čitavom arapskom svetu. Ono što je posebno važno oko Ustava jeste da ga je el Enahda podržala iako se u njemu nalaze mnoge odredbe kojima se ova organizacija ranije strastveno protivila. Tako, Ustavom je država definisana kao „građanska”, pri čemu su zagarantovana mnogobrojna univerzalna ljudska prava - uključujući slobodu izražavanja i zaštitu prava žena (Netterstrøm, 2015: 111). Takođe, el Nahda je odustala i od insistiranja da se u Ustavu pominje islamski zakon (šerijat), već se zadovoljila terminom „učenje islama” (*talim el islam*). Na kraju ono što je možda i najvažnije jeste da Ustav garantuje pravo na „slobodu savesti i uverenja” što je jedinstven slučaj u muslimanskom svetu (isto: 112).

Osim ideoloških ustupaka u pogledu Ustava iz 2014. godine, el Nahda je napravila još jedan veoma važan korak u redefinisajući svog identiteta. Naime, na desetom kongresu organizacije, u maju 2016. godine, odlučeno je da se razdvoje pokret i politička partija, pri čemu je el Ganuši u svom govoru istakao da će se Partija u budućnosti protiviti bilo kakvom dovođenju u vezu sa terminom „islamizam”. Umesto toga, Ganuši je definisao partiju i njene članove kao „muslimanske demokrate” povlačeći paralelu sa Hrišćansko-demokratskom unijom Nemačke. Inače, uvodničar i

[17] Više o trenutnom položaju Muslimanske braće pogledati: Ayyash, Abdelrahman, ElAfifi, Amr i Ezzat, Noha (2023). *Broken Bonds: The Existential Crisis of Egypt's Muslim Brotherhood, 2013-22*. La Vergne: The Century Foundation.

počasni gost kongresa bio je Bedži Kaid Esebsi osnivač rivalne, sekularne, partije Nida Tunis, koji je bio i jedan od najbližih saradnika Habiba Burgibe, a u vreme Bena Alija ambasador u Zapadnoj Nemačkoj.¹⁸

Ubrzo nakon kongresa u oktobru iste godine objavljen je i autorski tekst el Ganušija u Forin Afersu (*Foreign Affairs*) pod naslovom „Od političkog islama do muslimanske demokratije: partija el Nahda i budućnost Tunisa” (*From Political Islam to Muslim Democracy: The Ennahda Party and the Future of Tunisia*). Sa ovim tekstom lider el Nahde nastojao je da iskomunicira s auditorijumom zapadnih zemalja kako bi im približio svoja promišljanja i pravac u kome se kreće partija.¹⁹ U eseju el Ganušija je ponovio da el Nahda ne može više da se dovodi u vezu sa islamizmom, kao i to da el Nahda neće više delovati kao društveni pokret, već isključivo kao politička partija, usled čega su prekinute sve verske i kulturne aktivnosti. Ovu evoluciju el Ganušija je kao refleksiju transformacije tunižanskog društva koje je nekada bilo autoritarno, radikalno sekularno, gde su verske i ostale slobode bile ugrožene. Pošto po el Ganušiju to više nije slučaj, što se po njemu najbolje vidi iz Ustava donetog 2014. godine, el Nahda nema nadalje potrebu da se postavlja kao zaštitnik kulturno-verskog identiteta Tunišana, jer je on sada siguran. Drugim rečima, po el Ganušiju u „novom Tunisu” sekularno društveno uređenje nije više suprotstavljeno religiji, zbog čega njenim građanima nije više fundamentalno pitanje odbrana religijskog identiteta, već ih prvenstveno interesuje uspostava efikasnog sistema vladavine koji je demokratski i inkluzivan. Objašnjavajući (identitetsku) transformaciju el Ganušija zaključuje da se uverenja el Nahde nisu promenila već da su se okolnosti u kojima ona deluje promenile. Navedeni Ganušijev zaključak snažno rezonuje sa premisama reformskih i obnoviteljskih pokreta u islamu koji pri razumevanju kuranskih odredbi stavljaju odsudan akcenat na kontekst i okolnosti koje su podložne promenama s protokom vremena.

Iako je izvršila značajne identitetske modifikacije el Nahda je i na poslednjim održanim parlamentarnim izborima u oktobru 2019. godine osvojila najveći broj glasova. Međutim, na predsedničkim izborima pobeđu je odneo Kais Said, nezavisni kandidat do tada nepoznat široj javnosti u Tunisu. Po dolasku na vlast Said je sproveo čitav niz odluka (poništanje Ustava iz 2014. godine, razrešavanje premijera dužnosti i raspuštanje parlamenta) koje su rezultirale time da Tunisom, putem dekreta, opet suvereno i autokratski vlada jedna osoba. Osim toga, Said se već mesecima obrušava na političke protivnike, od kojih je neke na osnovu fabrikovanih optužbi i uhapsio. Među uhapšenima nalazi se i pominjani

[18] Ovaj čin el Nahde bio je veoma važan na simboličkom nivou kao pružena ruka pomirenja.

[19] Za razliku od Muslimanske braće, el Ganušija je od samog svrgavanja Ben Alija veoma predano nastojao da uspostavi komunikaciju sa zapadnim državama, posebno Sjedinjenim Američkim Državama (SAD). U tu svrhu veoma učinkovit posao radi tink-tank Centar za studije islama i demokratije (*The Center for the Study of Islam and Democracy*). Za ovaj tink tenk

lider el Nahde Rašid el Ganuši, kao i Ali Laradej, još jedan od prominentnijih lidera organizacije koji je obnašao i funkciju premijera Tunisa, ali i mnogi drugi politički akteri sa levece. Opet, za razliku od Egipta gde je nakon vojnog puča došlo do dubinske polarizacije između sekularnih snaga i Muslimanske braće zbog čega je izostala zajednička politička akcija uprkos tome što su i jedini i drugi bili na meti režima, u Tunisu je u maju 2022. godine formiran Front za nacionalni spas (*Ḍabhatu el halas vātani*). U Front su ušle sve relevantne političke partije, od konzervativno selefijskih stranaka do burgibista i socijaldemokrata. Zbog svoje infrastrukture najznačajniji stub ove koalicije za odbranu ustavnog poretka, demokratije i ljudskih prava jeste upravo el Nahda čiji sledbenici popunjavaju trgove širom Tunisa uzvikujući „narod želi pad režima“ istu parolu kao i 2011. godine kada su bune dovele do pada sa vlasti Bena Alija.

Zaključak

Pošto su sa vlasti srušeni Ben Ali i Hosni Mubarak, delegacija el Nahde je u više navrata posetila lidere Muslimanske braće u Kairu. Po el Ganušijevim rečima samo dan nakon što je Mohamed Morsi pobedio na predsedničkim izborima 2012. godine on je otputovao u Kairo kako bi rekao novoizabranom egipatskom predsedniku da „nikako ne vlada sam“ (Marks, 2017: 36). El Ganušijev savet ispostaviće se krucijalan. Međutim, njega Morsi nije mogao da usvoji između ostalog i zbog istorijskog nasleđa i idejnih razlika Muslimanske braće i el Nahde koje smo identifikovali u ovom radu. Po rečima el Nahdinih simpatizera i aktivista, posebno onih mlađih, Muslimanska braća već duže vreme nisu percipirana kao inspiracija i uzor kojim njihova organizacija treba da se vodi. Za njih Muslimanska braća danas predstavljaju striktno hijerhizovan i konzervativni pokret koji nije u stanju da pruži adekvatne odgovore na moderne okolnosti. Zbog toga, među mladom generacijom se kao model značajno više ističe Turska, to jest, Partija parvde i razvoja (*Adalet ve Kalkınma Partisi*, AKP), dok stariji lideri el Nahde, kao što smo već naveli, prevashodno referiraju na Hrišćansko-demokratsku uniju Nemačke.

Ovde treba istaći da su i Muslimanska braća imala potencijal da krenu putem kojim je krenula el Nahda, međutim ta prilika je propuštena kada su u drugoj polovini 90-tih godina 20. veka u organizaciji prevladale konzervativne ličnosti koje su sistematski gurale organizaciju u konzervativizam i rigidnost pri čemu nisu ostavljale prostora za reformske struje koje su oduvek bile prisutne u organizaciji (Lynch, 2013). Konzervativna struja koja je prevladala nije bila sposobna da odgovori na mnogostruka pitanja ali što je još možda i značajnije da ponudi otvorenu, a ne konfrontacijsku politiku sa svima onima koji ne dele stavove Muslimanske braće. Ovakva politika je na kraju najskuplje koštala upravo samu organizaciju koja se danas suočava, kako to većina stručnjaka tvrdi „sa nikada do sada viđenim pogromom“ (Al Anani, 2022: 7), kojim

se čak dovodi u pitanje i njen opstanak. Fatalistička predviđanja da će Muslimanska braća potpuno nestati treba uzeti sa značajnom rezervom i oprežnošću ne samo jer je organizacija već nekoliko puta tokom svoje istorije iskusila slične progone, nego zato što postoje i jasni primeri da su ogranci Muslimanske braće poput onoga u Siriji bili zaista uništeni do temelja, ali su se uprkos tome poput feniksa izdigli iz pepela u trenutku izbijanja bune u Siriji, to jest, onog trenutka kada se za tako nešto pružila prilika (Hamid i McCants, 2017: 3).

Svakako, mnogostruki faktori utiču na to da li će, i na koji način, Muslimanska braća prebroditi trenutne izazove koji se nalaze pred organizacijom. Za razliku od ranijih pokušaja režima da uništi organizaciju, određene stvari im nisu više na raspolaganju kao nekada. To se pre svega odnosi na to da je Saudijska Arabija, koja je u vreme Naserovog razračunavanja sa organizacijom pružala ne samo finansijsku i logističku pomoć već i utočište disidentima, sada na strani Sisijevog režima. Ulogu Saudijske Arabije ovaj put su preuzeli Katar i Turska koji su ponudili sigurnu kuću za pripadnike organizacije koji su uspeli da napuste Egipat. Ipak, već se nazire da Turska, pod pritiskom Ujedinjenih Arapskih Emirata i Saudijske Arabije, popušta i da nije spremna da, po svaku cenu, omogućava delovanje pripadnicima Muslimanske braće na njihovoj teritoriji.

Osim pitanja egzila i sigurne kuće, ono što ovaj put može da u određenoj meri predstavlja problem jesu i finansije. Osim što će nedostajati saudijski novac, i sredstva organizacije su u značajnoj meri konfiskovana od strane egipatskog režima. Doduše, pripadnici Muslimanske braće poučeni iz predašnjih iskustava, razvili su razgranutu mrežu poslovanja u čitavom svetu, što u određenoj meri može da omogućiti organizaciji da funkcioniše u budućnosti. Drugi izazovi poput delovanja pod pritiskom i progonom organizaciji ne predstavljaju novinu, čak se tokom istorije pokazalo da ona u tim trenucima i najbolje funkcioniše.

Zato, pitanje ideološke rigidnosti koje smo u ovom radu mapirali kao glavno pitanje intersovanja, sve više se nameće kao krucijalno pitanje za budućnost organizacije. Jer, ono što do sada zaista nikada nije viđeno unutar organizacije, jeste radikalna podeljenost, koja se najviše prelama preko generacijskih razlika, ali i ne samo generacijskih, jer i značajan broj pripadnika srednje i starije generacije smatra da je neophodno osetno redefinisati idejne postulate organizacije. Amr Darag, jedan od lidera Muslimanske braće srednje generacije, u svom radu iz 2017. godine ističe da je neophodna suštinska nezavisnost političke partije od organizacije koja bi bila sposobna da islamski svetonazor formuliše u skladu sa živućom realnošću sadašnjice (Darrag, 2017: 225). Slične opservacije imaju i pripadnici mlađe generacije poput Amara Fajeda koji insistira i na tome da redefinisanje ideologije organizacije u skladu sa vremenom mora da se reflektuje na način da organizacija u budućnosti bude inicijator i stub nacionalnog i društvenog jedinstva putem sklapanja savezništva sa svim slobodarskim akterima na političkoj i društvenoj sce-

ni Egipta, bez obzira kom ideološkom kampu oni pripadali (Fayed, 2017: 261 i Al Arian, 2015: 8).

Iz navedenih reči Daraga i Fajeda može da se zaključi da su Muslimanska braća sa (značajnim) zakašnjenjem naučili lekciju od el Nahde da je neophodno da organizacija redefiniše svoje krute i rigidne svetonazore kako bi mogla da uzme učešće u izgradnji istinski pluralnog i otvorenog društva koje je sposobno da integriše verske i etničke manjine, ali i da ponudi drugačije odgovore na pitanja individualnih sloboda i rodne politike.

Pojedini teoretičari, poput Olivijea Roja i Asefa Bajata, uveli su u akademsku literaturu termin post-islamizam za partije, organizacije i mislioce koji su po njihovom razumevanju u poslednje dve decenije napustili zagovaranje klasičnog islamizma, odlučivši se da religioznost svedu na privatnu sferu, fokusirajući se pri tome na društvene promene, demokratizaciju i ekonomski prosperitet unutar liberalnih struktura. Arapsko proleće, ali i poslednja decenija nakon njega, je u određenoj meri demantovalo Bajata i Roja, pokazavši pod jedan da su islamski pokreti najsnažnija snaga na političko-društvenoj sceni u predominantno muslimanskim državama, ali osim toga i to da organizacije poput Muslimanske braće, ali i el Nahde, nisu sveli religioznost na privatnu sferu. U slučaju Muslimanske braće čak možemo da konstatujemo da je upitno da li su, i koliko su, napustili tradicionalni, konzervativni, islamistički projekat, dok u slučaju el Nahde pre može da se govori o *redefinisaju* i *rebrendiranju* stavova ali *na osnovama islamskog svetonazora*, zbog čega je adekvatnije govoriti o „neo-islamizmu”, kako su pojedini teoretičari označili ovaj proces (Chakmki, 2022: 20-22), ili pak o „partifikaciji” (*participation*) islamističkih organizacija pod kojim se misli na proces transformacije društvenih pokreta u političke partije koji sa sobom nužno nosi prilagođavanje praktičnoj politici i zakonima izbornog natecanja, proces kroz koji islamske organizacije prolaze po prvi put u svojim višedecenijskim istorijama (Hamid i McCants, 2017: 4). Svakako, navedeni proces transformacije, može u konačnici da rezultira vidom post-islamističkih partija onako kako su to definisali Bajat i Roj, ali za sada to još uvek nije slučaj, jer iako je tačno da su i el Nahda i Muslimanska braća odustali od „šerijatizacije” države, oni nisu napustili ideju islamizacije društva.

Na kraju, osim izazova koji se tiče prilagođavanja islamskih pokreta modernim društveno-političkim okolnostima, ono što se nazire kao značajan izazov jeste i to da se pripadnici Muslimanske braće nakon brutalne represije režima umesto umerenijim idejama ne okrenu radikalnijim svetonazorima kao što se to desilo 60-ih godina u vreme Naserovog progona. Slično, može da se desi i u Tunisu ako se Kais Saidova autokratska diktatura, s vidljivim obrisima nacional-boljševizma, nastavi i zaoštri u pravcu daljih hapšenja i progona članova el Nahde.

Za mnogobrojne pripadnike ovih organizacija, plodovi učešća u zagovaranju slobodnih društava rezultirali su očajom, patnjom, mučenjima, uništenjima njihovih porodica, a veoma često i samom smrću. Zato,

ako egipatskim i tunižanskim društvima i dalje budu vladale autokratske, opresivne, diktature postavlja se pitanje kako će lideri Muslimanske braće i el Nahde ubediti svoje članove i simpatizere da budućnost ovih pokreta leži u umerenosti i konstruktivnoj političkoj participaciji, a ne u radikalnoj konfrontaciji i razumevanju politike kao borbe na život i smrt.

Islamic Movements after the Arab Spring: A Comparative Analysis of the Muslim Brotherhood and al-Nahda

Abstract:

In this paper, we deal with a comparative analysis of the Muslim Brotherhood and al-Nahda, two Islamic movements that played a significant role in Egypt and Tunisia in the post-revolutionary period after the end of the Arab Spring. The work focuses on understanding the two movements' ideological and practical moves, which resulted in very different outcomes. Also, the paper examines the circumstances in which the movements currently find themselves, as well as their prospects for the future and the possibility of them taking part in the establishment of plural and open societies in Egypt and Tunisia.

Keywords

Islam, politics, Arab Spring, Muslim Brotherhood, al-Nahda

Literatura:

- al Anani, Khalil, (2022). „Egypt's Muslim Brotherhood: An Aborted Change?“, u: *Islamism and Revolution Across the Middle East: Transformation of Ideology and Strategy After the Arab Spring*. London: I.B. Tauris.
- al Arian, Abdullah, From the Ashes of Rabaa: History and Future of Egypt's Muslim Brotherhood: *University of Denver Center for Middle East Studies Occasional Paper Series*, No. 4 (2015).
- Arab Network for Human Rights 11.04.2021, „*Fi intizarika: 78 sidnun bajnahum 35 bada taura janajir*“, Arab Network for Human Rights, <https://www.anhri.info/?p=23353>, (Datum posete: 20.03.2023)
- Ayyash, Abdelrahman, ElAffi, Amr i Ezzat, Noha (2023). *Broken Bonds: The Existential Crisis of Egypt's Muslim Brotherhood, 2013-22*. La Vergne: The Century Foundation.
- Al-Banna, Jamal [El Bana, Đamal] (1993). *Mas'uliyat fashl al-dawla al-islamiyya fi'l-asr al-hadith wa buhuth ukhra* [Masulijat fašl el davla el islamija fi asr el hadit va buhut uhra]. Kairo: Maktaba el Vahba.
- Bayumi, Zakariyya [Bajumi, Zakarija] (1991). *Al-Ikwan al Muslimun wa'l-jama'at al-islamiyya fil-hayah al-siyasiyya al-misriyya* [el lhvan el Muslimun va džama el islamija fi haja el sijasija el Misrija 1928-1948]. Kairo: Maktaba el Vahba.
- Al-Bishri, Tariq [El Bišri, Tarik] (1983). *Al-Haraka al-siyasiyya fi Misr 1945-1952* [El Harka el Sijasija fi Misr 1945-1952]. Kairo: Dar el Tavzi va el Našr el Islamija.

- Brown, Nathan J. i Dunne, Michele (2015). *Unprecedented Pressures, Uncharted Courses for Egypt's Muslim Brotherhood*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Cavatorta, Francesco i Merone, Fabio, Post-Islamism ideological evolution and 'la tunisianite' of the Tunisian Islamist party al-Nahda: *Journal of Political Ideologies*, Vol. 20, No. 1 (2015), pp. 27-42.
- Chakmki, Tarek (2022). „The Tunisian Ennahda Party in the Post-Arab Spring: From Islamism to Neo-Islamism”, u: *Islamism and Revolution Across the Middle East: Transformation of Ideology and Strategy After the Arab Spring*. London: I.B. Tauris.
- Darrag, Amr (2017). „Politics or piety? Why the Muslim Brotherhood engages in social service provision”, u: *Rethinking Political Islam*. Oxford: Oxford University Press.
- El-Fegieri Moataz (2016). *Islamic Law and Human Rights: The Muslim Brotherhood in Egypt*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Fayed, Ammar (2017). „Is the Crackdown on the Muslim Brotherhood Pushing the Group Toward Violence?”, u: *Rethinking Political Islam*. Oxford: Oxford University Press.
- Gerges, Fawaz A. (2018). *Making the Arab World: Nasser, Qutb and the Clash That Shaped Middle East*. Princeton: Princeton University Press.
- Ghannouchi Rached, October 2016, „From Political Islam to Muslim Democracy: The Ennahda Party and the Future of Tunisia”, *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/tunisia/political-islam-muslim-democracy> (Datum posete: 18.03.2023).
- Hamid, Shadi i McCants, William (2017). „Introduction”, u: *Rethinking Political Islam*. Oxford: Oxford University Press.
- Hinnebusch, Raymond, Introduction: understanding the consequences of the Arab uprisings – starting points and divergent trajectories: *Democratization*, Vol. 22, No. 2 (2015), pp. 205-217.
- Hinnebusch, Raymond, Conclusion: agency, context, and emergent post-uprisings regimes: *Democratization*, Vol. 22, No. 2 (2015), pp. 358-374.
- Human Rights Watch 12.08.2014, „All According to Plan: The Rab'a Massacre and Mass Killings of Protesters in Egypt”, Human Rights Watch, <https://www.hrw.org/report/2014/08/12/all-according-plan/raba-massacre-and-mass-killings-protesters-egypt> (Datum posete: 20.03.2023)
- Khatab, Sayed, "Hakimiyyah" and "Jahiliyyah" in the Thought of Sayyid Qutb: *Middle Eastern Studies*, Vol. 38, No. 3 (2002), pp. 145-170.
- Kostić Ivan Ejub (2013). „Najvažniji islamski reformistički pokreti i reformatori u razdoblju od XVIII do XX veka”, u: *Progonjeni islam*. Beograd: Utopia.
- Kostić, Ivan Ejub, Sličnosti i razlike u političkim mišljenjima Abul-Ale Mavdudija i Sajida Kutba: *Časopis za religijske nauke Kom*, Vol. 4, No. 2 (2015), pp. 71-91.
- Lynch, Marc, 10.04.2013, „Did We Get the Muslim Brotherhood Wrong?”, *Foreign Policy*, <https://foreignpolicy.com/2013/04/10/did-we-get-the-muslim-brotherhood-wrong/> (Datum posete: 20.03.2023)
- Marks, Monica (2017). „Tunisia”, u: *Rethinking Political Islam*. Oxford: Oxford University Press.
- Mitchell, Richard P. (1969). *The Society of the Muslim Brothers*. Oxford: Oxford University Press.

- Muslimanska braća (2019). „Saopštenje Muslimanske braće o šuri u islamu i višepartijskom sistemu u islamskom društvu”, u: *Savremena islamska misao: hrestomatija*. Beograd: Balkanski centar za Bliski istok.
- Netterstrøm, Kasper Ly, The Islamists' Compromise in Tunisia: *Journal of Democracy*, Vol. 26, No. 4 (2015), pp. 110-124.
- Norton, Augustus Richard (2005). „Thwarted Politics: The Case of Egypty's Hizb al-Wasat”, u: *Remaking Muslim Politics: Pluralism, Contestation, Democratization*. Princeton: Princeton University Press.
- O'Sullivan, Declan, Egyptian Cases of Blasphemy and Apostasy against Islam: Takfir al-Muslim: *The International Journal of Human Rights*, Vol. 7, No. 2 (2003), pp. 97-137.
- Wolf, Anne (2017). *Political Islam in Tunisia: The History of al-Nahda*. Oxford: Oxford University Press.